

બારડોલી સત્યાગ્રહ અને સરદારવલ્લભભાઈનું નેતૃત્વ : એક અભ્યાસ

“હાક વાગી વલ્લભની વિશ્વમાં રે
તોપ બળિયાને કીધા માત....હાક....
પ્રાણ ફૂંક્યા ખેડૂતનોના હાડમાં રે
કાયરતાને મારી લાત....હાક....
હાથ હેઠા પડયા સરકારના રે
વધી સત્યાગ્રહીની સાખ....હાક...
કર્ચુ પાણી પોતાના લોહીનું રે
નિજ ભાંડુની સેવા કાજ....હાક....
કર્ચુ સાબિત કોઈથી ના હઠે રે
શૂરા સત્યાગ્રહીની જમાત....હાક....
જીતડંકો વગાડયો વિશ્વમાં રે
બારડોલીનો જય જયકાર....હાક....”^૧

બ્રિટિશસરકાર સામે ભારતમાં થયેલ વિવિધ આંદોલનોમાં,ગુજરાતના સુરત નજીક આવેલ બારડોલીમાં,દાંડી સત્યાગ્રહથી બે વર્ષ પહેલાં ઇસ ૧૯૨૮ માં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નિડર નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન હેઠળ થયેલ કિસાન આંદોલન એક અગત્યનું અને અનમ્ય સ્થાન ધરાવે છે.^૨ એ સંગ્રામના સંચાલનની આગેવાની ગુજરાતના સપૂત સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે લીધી, તેમની કુશળ નેતાગીરીએ અન્યાયી, દમનકારી અને આપખુદ સરકારને પરાજીત કરી. ગુજરાતની પ્રજાએ વલ્લભભાઈને સરદારનું બિરુદ આપ્યું. બારડોલીના આ સરદાર પછી તો સમગ્ર ભારતના સરદાર બની રહ્યા. આઝાદીના આંદોલનમાં સીમાસ્તંભ સમો આ બારડોલી સત્યાગ્રહ ઇતિહાસને નવો વળાંક આપવામાં નિમિત્ત બન્યો.

દક્ષિણ ગુજરાતનો સુરત જિલ્લો અને તેનો બારડોલી તાલુકો એ ગુજરાતના ફળદ્રુપ વિસ્તારોમોનો એક વિસ્તાર છે. ૧૯મી સદીના પ્રારંભે આ વિસ્તાર બ્રિટિશ હકુમત નીચે આવી મુંબઈ પ્રાંતનો ભાગ બન્યો, તે પછી ત્યાં રૈયતવારી મહેસૂલ પધ્ધતિ દાખલ કરી કિસાનો સાથે મેહસૂલી કરારો કરવામાં આવ્યા.^૩ ૧૯૨૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર બારડોલી તાલુકાની કુલ વસ્તી ૮૭,૯૦૯ હતી. જેમાં ૯૬ ટકા હિંદુ, ૩.૪ ટકા મુસ્લિમો, ૦.૪ ટકા પારસી, ૦.૧ ટકા ખ્રિસ્તી તથા ૦.૧ ટકા વસ્તી અન્ય ધર્મોની હતી. આ વસ્તીમાં ૧૨.૭૫ ટકા ઉજળીયાત જ્ઞાતિ, ૨૪.૨૫ ટકા મધ્યવર્તી જ્ઞાતિઓનો તથા ૬૩.૦ ટકા નિમ્ન સ્તરની જ્ઞાતિઓની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો. જમીન માલિકીની દૃષ્ટિએ ૬૦ ટકા ખેડૂતો ૫ એકરથી ઓછી, ૩૫ ટકા ખેડૂતો ૫ થી ૨૫ એકર, ૪.૮ ટકા ખેડૂતો ૨૬ થી ૧૦૦ એકર અને ૦.૨ ટકા ખેડૂતો ૧૦૦ એકરથી વધુ જમીન ધરાવતા

હતા.^૪ મોટી જમીન ધરાવનાર કિસાનોની સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી અને તેમાં મુખ્યત્વે, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, પારસી અને પાટીદારોનો સમાવેશ થતો હતો. જ્યારે મધ્યમ અને ગરીબ કિસાનો તથા ખેતમજૂરોનો વર્ગ એકંદરે મધ્યમ તથા નિમ્ન સ્થરની જ્ઞાતિઓ તથા આદિવાસીઓનો બનેલો હતો. ગરીબ કિસાનોએ બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા દાખલ કરાયેલા મિલકત તથા જમીન માલિકી અંગેના નવા કાયદા, નવી મહેસૂલ પદ્ધતિ તથા શાહુકારી પ્રથાને કારણે પોતાની જમીનો ગુમાવી હતી. તેનો સૌથી વધારે ભોગ આદિવાસીકિસાનો બન્યા હતા. ૧૯ મી સદી દરમિયાન સ્વતંત્ર કિસાનો તરીકે તેમને જમીન માલિકીના અધિકારો પ્રાપ્ત થયા હતા. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારની મહેસૂલ નિતિના કારણે તેઓ દેવામાં ડૂબી ગયા હતા. તેમની જમીનો શાહુકારો અથવા શ્રીમંત ખેડૂતોને ગીરે અથવા વેચાણ આપી દીધી હતી. આથી અહીં વેઠ પ્રથાને મળતી 'હાળી' પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવી હતી. સ્થાનિક સ્તરે દુબળા, નાયક, ચૌધરી, ધોડીયા, ગામીત વગેરે આદિવાસી જ્ઞાતિઓ 'હાળી' પ્રથા નીચે મોટી સંખ્યામાં શ્રીમંત કિસાનો કે શાહુકારો સાથે ખેતમજૂરો તરીકે સંકળાયેલા હતા અને તેમનું શોષણ થતું હતું.^૫ એક વખત જમીનદાર કે શાહુકાર પાસેથી નાણા ઉછીના લીધા પછી એ ભાગ્યે જ ભરપાઈ કરી શકાતો અને એથી આ સંબંધો પેઢી દર પેઢી ચાલુ રહેતા.

બારડોલી તાલુકાનો કૃષકસમાજ ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ઉજળીયાત જ્ઞાતિનો તથા પછાત જ્ઞાતિનો એમ બે જૂથોમાં વહેચાયેલો હતો.ઉજળીયાત જ્ઞાતિમાં બ્રાહ્મણ, પાટીદાર, વાણિયા તથા રાજપુતોનો સમાવેશ થતો.તેઓ 'ઉજળી પરજ' તરીકે સ્થાનિક સમાજમાં ઓળખાતા.જ્યારે પછાત જ્ઞાતિઓ, દલિતો અને આદિવાસીઓનો બનેલો કિસાન સમુદાય 'કાળી પરજ'તરીકે ઓળખાતો.^૬

ઇસ ૧૯૨૦ પછી આ વિસ્તારમાં ગાંધીવાદી પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ વધ્યો હતો.વેડછી તથા બારડોલીમાં આશ્રમો સ્થાપી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સ્થાનિક રાની પરજ જાતિઓના વિકાસ માટે પ્રયત્નો શરૂ થયા.ઇસ૧૯૨૩ માં 'રાની પરજ સભા' ની સ્થાપના કરવામાં આવી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખ પણા નીચે તેનું પ્રથમ સંમેલન ભરવામાં આવ્યું.આ સંમેલનમાં મહાત્માગાંધી,કસ્તુરબા,સુમંત મહેતા વગેરે ઉપસ્થિત રહી ઉજળીયાતો દ્વારા થતા રાની પરજોના શોષણની ટીકા કરી 'હાળી પ્રથા' નું કલંક ભૂસી નાખવા ખેડૂતો ને આગ્રહ કર્યો. ઈ.સ.૧૯૨૮ માં સરકારની મહેસૂલનીતિ સામે બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોના આંદોલનની પૂર્વભૂમિકા રચાઈ. આવિસ્તારમાં દર ત્રીસ વર્ષે મહેસૂલની પુનઃઆકારણી થતી.નવી આકારણી મુજબ તેમણે બારડોલી તાલુકામાં મહેસૂલના દરમાં ૨૫ ટકા નો વધારો કરવાનું નક્કી કર્યું.તે સાથે તાલુકાનાં ૨૩ ગામો ને નીચલા વર્ગ માંથી ઉપલા વર્ગનો દરજ્જો આપ્યો.આથી આ ગામોને બેવડો માર પડ્યો.આકારણી પૂર્વે તાલુકાનું કુલ વાર્ષિક મહેસૂલ ૫,૧૪,૭૬૨ રૂપિયા આકારાતું હતું તે હવે વધીને ૬,૭૨,૨૭૩ રૂપિયા જેટલું થયું. ઈ.સ.૧૯૨૭ ના જાન્યુઆરીમાં બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોનું સંમેલન ભરી સરકાર સામે મહેસૂલ ઘટાડવાની રજૂઆત કરી. આ રજૂઆતને ધ્યાનમાં લઈ સરકારે મહેસૂલ ૩૦ ટકાથી ઘટાડી ૨૨ ટકા કરવાનો નિર્ણય લીધો.^૭ અલબત આટલો વધારો પણ કિસાનોને માન્ય ન હતો. સરકાર તરફથી મહેસૂલ વધારા માટે જે દલીલો કરવામાં આવી હતી તેને રદીયો આપી નીચે પ્રમાણે રજૂઆત કરી :

(૧) તાપ્તી વેલી રેલવેના બાંધકામથી થનારા લાભને ૧૮૯૬ થી આકારણી વખતે ધ્યાનમાં

લઈ તેને અનુરૂપ મહેસૂલ વધારો તે વખતે જ કરવામાં આવ્યો હતો.

(૨) રસ્તાઓની સુધારણાનો દાવો તદ્દન પોકળ હતો અને કહેવાતા સુધરેલા રસ્તા જૂની

ગાડાવાટ કરતાં પણ વધારે બદતર હાલતમાં હતા.

(૩) દૂધાળા ઢોરની સંખ્યામાં થયેલો વધારો પણ સાક્ષેપ હતો.અગાઉના દૂષ્કાળનાં વર્ષો ની સાથે સરખામણી કરવાને કારણે તે વધારો જણાતો હતો .વાસ્તવમાં એકંદરે તેમની સંખ્યા ઘટી હતી.

(૪) જમીનની કીમતમાં થયેલો વધારો કૃત્રિમ હતો.જે તેની ઉત્પાદન ક્ષમતા સાથે સંકળાયેલો ન હતો.

(૫) ખેત ઉત્પાદનના ભાવોમાં થયેલો વધારો કૃત્રિમ હતો. જે તેની ઉત્પાદન ક્ષમતા સાથે સંકળાયેલો ન હતા કિસાનોના વિરોધને ધ્યાનમાં લઈ તાલુકાના ધારાસભ્યોએ પણ સરકાર સમક્ષ મહેસૂલ વધારા સામે રજૂઆત કરી.પરંતુ સરકારે તેમની વાત સાંભળી નહીં.અંતે બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોએ ગુજરાતના સુબા સરદાર વલ્લભભાઈને મળ્યા.તેમણે સંપૂર્ણ મહેસૂલ ન ભરવા માટે ખેડૂતો તૈયાર થાય તો લડતની નેતાગીરી લેવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના રોજ સરકારને એક પત્ર લખી મહેસૂલમાં કરવામાં આવેલો વધારો ગેરવ્યાજબી ગણાવી અટકાવી દેવા વિનંતી કરી.વળી સેટલમેન્ટ અધિકારીએ ગામોનું વર્ગીકરણ કરી જે ગામોનો દરજ્જો બદલ્યો હતો તે ગામોમાં આ વધારો ૫૦ થી ૬૦ ટકા જેટલો હતો જે અસહ્ય અને ગેરવ્યાજબી હતો તેવી રજૂઆત પણ આ પત્રમાં કરાઈ. સરકાર તરફથી તેનો કોઈ જવાબ ન મળતાં સરદારવલ્લભભાઈ પટેલના નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન હેઠળ ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના રોજ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો હતો. સરદાર વલ્લભભાઈએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું, “આ લડત અંગ્રેજ રાજ્ય ઉથલાવવા માટે છે, એવું કોઈ કહેતું હોય તો તેને અકકલજ નથી.” બારડોલીની લડત જમીન મહેસૂલ માટેની અને તે આર્થિક લડત હતી પણ એ રાજકીય ન હતી એ વાત વારંવાર સરદાર વલ્લભભાઈએ સ્પષ્ટ કરી હતી.^૯ તેમણે તે માટે તાલુકાના વિવિધ ગામોની મુલાકાત લઈ ખેડૂતોની સભા ભરી છેવટ સુધી લડી લેવાની, મહેસૂલ નહીં ભરવાની, અને તે માટે જે કોઈ સજા થાય તે સહન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. લડતના માર્ગમાં કેટલાક અવરોધો તથા પડકારો પણ હતા. ખેડૂતો બ્રાહ્મણ, વાણિયા, પાટીદાર, મુસલમાન, પારસી,આદિવાસી સહિત અનેક જ્ઞાતિ, જાતિ તથા ધાર્મિક જુથોમાં વહેંચાયેલા હતા તેમની વચ્ચે એકતા તથા મજબૂત સંગઠન ઉભુ કરવાની જરૂર હતી. સમગ્ર તાલુકામાં ૧૭,૦૦૦ ખેડૂત ખાતેદારો હતા. સરદાર વલ્લભભાઈએ તેમને લડતના સ્વરૂપથી વાકેફ કરવા ખેડા જિલ્લા અને ગુજરાતમાંથી અનુભવી કાર્યકરોનો સાથ મેળવ્યો હતો. બારડોલી તાલુકાના ૩૦,બારડોલી આમ્રના ૩૦ અને તાલુકા બહારના ૧૪૦ એમ કુલ ૨૦૦ નેતાઓ તથા દરેક ગામના સ્વયંસેવક મંડળો મળી કુલ ૧૫૦૦ જેટલા કાર્યકરોએ આ સત્યાગ્રહમાં સક્રિય કામગીરી બજાવી હતી.^૯

લડતથી સમગ્ર રાષ્ટ્ર વાકેફ થાય તે માટે ગામે ગામથી સમાચાર એકત્રીત કરી એક પત્રિકા પ્રકાશીત કરવામાં આવતી, તેનું પ્રકાશન સુરતથી કરવામાં આવતું.^{૧૦} આ લડતને સાથ આપવા તાલુકાના ૧૧૨ પટેલોમાંથી ૮૪ પટેલો અને ૪૫ તલાટીઓમાંથી ૧૯ તલાટીઓએ રાજીનામા આપ્યા. ૧૨મી જૂનનો દિવસ સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં બારડોલી દિન તરીકે ઉજવવામાં આવ્યો.^{૧૧} ઠેર ઠેર સભા અને ભજન કિર્તનોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. લડતના ગીતો દ્વારા લોકોને પ્રોત્સાહીત કરવામાં આવ્યા. સરકારે લડતના આગેવાનોની ધરપકડ કરી ૨૮ જેટલા સત્યાગ્રહીઓની કારાવાસની સજા કરવામાં આવી. ૬૦૦૦ જેટલી જપ્તીની નોટીસ કાઢવામાં આવી. પરંતુ સરકાર લડતને કચડી શકી નહીં.^{૧૨}

પ્રજાનો પ્રબળ વિરોધ જોઈ પ્રાંતિય કારોબારીના મહેસૂલી સભ્ય શ્રી બારડોલીની મુલાકાતે આવ્યા આની ચર્ચા મુંબઈમાં કરવામાં આવી. ૧૮મી જુલાઈ એ ગવર્નર સુરત આવ્યા. વલ્લભભાઈએ અન્ય નેતાઓ સાથે ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. સમાધાન માટે વાતચીત શરૂ થઈ બંને પક્ષે પોતપોતાની શરતો મૂકી સમાધાન શક્ય ન જણાતાં સુરત બેઠક નિષ્ફળ રહી. ૩ અને ૪ ઓગષ્ટે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તેમના સાથીઓ સાથે પૂણે મુકામે સમાધાન માટેની ચર્ચા વિચારણા શરૂ કરવામાં આવી. મોતા ગામના શ્રી રામચંદ ભટ્ટ નામના એક સજ્જને સરકારમાં મહેસૂલી તફાવતના નાણા જમા કરાવતા સરકારે સમાધાન કર્યું. સત્યાગ્રહીઓને છોડી મુકી જપ્ત કરાયેલી મિલકત જમીન પરત આપવામાં આવી તલાટી અને મુખીઓને તેમના સ્થાને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. સરકારે મહેસૂલમાં ૧,૮૭,૪૯૨ રૂપિયાનો વધારો કર્યો હતો તે ધટાડીને ૪૮,૪૬૮ રૂપિયાનો કરવામાં આવ્યો. આ વધારો વ્યાજબી હોવાથી ખેડૂતોએ સ્વીકાર્યા આમ લડત સફળ થઈ.^{૧૩} સરદાર વલ્લભભાઈ ની અગેવાની માં ખેડાના ખેડૂતોની શોસણખોર અંગ્રજ સરકાર સામે જીત થઈ.

પાદનો

- I. મહાદેવભાઈ હરીભાઈ દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, નવજીવન
- II. પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, વર્ષ. ૧૯૫૭, પૃ. ૨૩૩.
રોહિતભાઈ પંડ્યા, સાંસ્થાનિક ભારતના કિસાન આંદોલનો, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિમાણ
- III. બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, વર્ષ. ૨૦૦૪, પૃ. ૧૧૮.
મકરંદ મહેતા, સાંસ્થાનિક ભારતનો આર્થિક ઇતિહાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિમાણ
- IV. બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, વર્ષ. ૧૯૮૫, પૃ. ૪૨.
- V. પંડ્યા ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૧૮.
- VI. પંડ્યા ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૧૯.
- VII. મહાદેવભાઈ હરીભાઈ દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, નવજીવન
- VIII. પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, વર્ષ. ૧૯૫૭, પૃ. ૨૬.
- IX. બી. એન. ગાંધી, ઇતિહાસ લેખ સંગ્રહ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, વર્ષ. ૨૦૦૫, પૃ. ૧૯.
- X. પંડ્યા ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૨૪.
- XI. ઇશ્વરલાલ ઇ. દેસાઈ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, સૂરત, વર્ષ. ૧૯૭૦, પૃ. ૧૬.
- XII. પંડ્યા, ઉપર્યુકત, પૃ. ૧૨૫.
- XIII. દેસાઈ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૬૧૩.
- XIV. દેસાઈ, ઉપર્યુકત, પૃ. ૫૩.

ડૉ પટેલ.સુરેશકુમાર સી.

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શ્રેઠ પીઆર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ.ટી. કોલેજ

ઈતિહાસ વિભાગ

ગોધરા

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat